KEES TESZELSZKY

Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadású, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel[1]

A holland Rijksmuseum gazdag gyűjteményében őriznek egy egyleveles nyomtatványt, Szenczi Molnár Albert eddig elveszettként számon tartott művét.[2] (1. kép) A 410 mm magas és 240 mm széles papírlapon szép metszet látható, latin és magyar szöveggel. A metszeten a Religiót (Vallás) szárnyas nőalak személyesíti meg csillagkoronával, dicsfénnyel, rongyos ruhában, amint egyik lábával rátapos a csontvázként, kettétört kaszával ábrázolt, sírban fekvő Halálra. A Religio fakeresztre támaszkodik, jobb kezében nyitott könyvet tart. A könyvön az „Evangelium pacis aeternae" (Az örök béke evangéliuma) szöveg olvasható. Bal kezében üres kantárszár van. A háttérben csatatér látható holland és spanyol katonákkal, akik úgynevezett Morion típusú sisakot viselnek, előttük spanyol címerekkel díszített sátortábor és lövöldöző holland hajók, mögöttük keletinek kinéző, égő város. A kép alá nyomtatták a Homo (Ember) és a Religio (Vallás) között kérdés-felelet formában zajló párbeszédet latinul, majd magyar fordításban

[1] A kutatást az OTKA NK 81948 számú pályázata támogatta. Ezúton köszönöm P. Vásárhelyi Juditnak az alapos lektorálást, Viskolcz Noéminek, Szabó Andrásnak és Marius Draaismanak a segítségüket.

[2] Praestanti virtvte ac vitae integritate conspicvo viro Dn. Ioanni Bekesi, ciui & negotiatori Cassouiensi : Dño & Benefactori suo Colendo et amando, Albertus Molnar Szenciensis, officij ergò D D. dö [!]. Augustae Vindelicorum [Augsburg], 1606. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-31.624. A kép nem található meg a Hollstein-katalógusban Dominicus Custos név alatt: Hollstein, Friedrich: *German engravings, etchings and woodcuts. Cranach–Drusse.* VI. Amsterdam, 1959. M. Hertzberger. Az újabb Hollstein-sorozatban katalogizálva van a Wierix testvérek művei alatt, egy Wierix-mű másolataként: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. The Wierix family.* 44. Szerk.: Zsuzsanna Van Ruyven-Zeman, Marjolein Leesberg, Jan van der Stock. Rotterdam, 2004. Sound & Vision Publishers, 65. 1993. tétel, vö. 16. jegyzet. A Rijksmuseumban lévő hungaricumokról keveset tudunk. A budai képekkel díszített asztalterítőkről és szalvétákról l. Burgers, Cornelius Adriaan: *De verovering van Boeda-Pest en de geschiedenis van een damastpatroon.* = Bulletin van het Rijksmuseum (17.) 1969. 126–134.

1. kép. *Az igaz Vallás portréja. Rijksmuseum Amszterdam, RP-P-OB-31.624.*

(a párbeszéd kedvelt műfaj volt a kora újkorban).[3] A címből kiderül, hogy Szenczi Molnár ezt a nyomtatványt Békési János kassai kereskedő polgárnak és városi tanácsosnak ajánlotta, aki Molnár pártfogója és mecénása volt.[4] Dominicus Custos (1560, Antwerpen – 1615, Augusburg) híres augsburgi művész metszette a képet, és – miként az az impresszumból kiderül – „impensis Dominici Custodis" – ő nyomatta ki a szöveget Christophorus Magnus augsburgi nyomdásszal, aki hét évvel később Révay Péter koronáról szóló könyvének is a nyomatója volt.[5]

A nyomtatvány 1606. május 14. és 28. közötti keletkezéséről Szenczi Molnár levelezéséből a következőket lehet tudni: a német humanista, Joannes Thomas Freigius május 14-én levélben értesítette Molnárt arról, hogy menynyibe fog kerülni ötven példány

[3] A párbeszédekről l. Németh S. Katalin: *Fiktív német beszélgetések Magyarországról (Johann Georg Schielen írásai, 1683).* = Irodalomtörténeti Közlemények (98.) 1994. 1–19; G. Tényi Nóra: *Betegágy, fürdő, kártyaasztal. A „beszélgetésjáték" mint politikai metafora.* Kézirat; G. Tényi Nóra: *Pamflet és politika*. Bp. 2009. L'Harmattan, 77, 285–349. A hágai Koninklijke Bibliotheek (A holland királyi könyvtár) legalább 85 kora újkori nyomtatott párbeszédet őriz a *Knuttel* nevű röpiratgyűjteményben. The Early Modern Pamphlets Online, (TEMPO) http://tempo.idcpublishers.info/protected/ (2011.09.13)

[4] H. Németh István: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500–1700.* Bp. 2006. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 144; *Szenczi Molnár naplója, levelezése és irományai*. Szerk.: Dézsi Lajos. Bp. 1898. 88, 90.

[5] Rewa, Petrus de [Révay, Péter]: *De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu, Virtute, Victoria, Fortuna, Annos Ultra DC Clarissimae Brevis Commentarius Petri De Rewa Comitis Comitatus De Turocz*. Augsburg, 1613. *RMK*. III. 1118.

kinyomtatása.[6] Freigius leveléből az is kiderül, hogy Molnár ajándéknak szánta ezt a nyomtatványt patrónusainak. A címzés alapján elsősorban fő pártfogójának, Békési Jánosnak ajánlotta. Május 28-án Custos írt Szenczi Molnárnak arról, hogy elkészült a rendelése, és küldött is neki egy példányt.[7] Három évvel később még mindig maradt belőle példány, mert Georg Heinsch magyar származású augsburgi tanár és orvos is kapott egyet az „Icon religionis"-nak nevezett képből 1609-ban.[8] Lehetséges, hogy hasonló úton került a kép Hollandiába is, de semmit nem lehet tudni arról, milyen körülmények között vették fel az amszterdami gyűjteménybe. A régi múzeumi jelzet alapján úgy tűnik, hogy a Rijksmuseum valószínűleg már a 19. században megszerezte e nyomtatványt.[9] Így lehetséges, hogy valamelyik régi németalföldi gyűjteményből származik; Szenczi Molnárnak mindenesetre sok holland kapcsolata volt.[10] A holland királyi könyvtárban több Szenczi Molnár által készített album amicorum beírást lehet találni,[11] más holland gyűjteményben viszont nem ismeretes további példány, és nem jelenik meg a nyomtatvány egyet-

[6] A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), Ms. K 787, fol. 135. Kiadva: *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 192. Custos és Molnár már 1605-ben is együttműködhettek. Georg Remus levele Szenczi Molnárnak, 1605. MTAK Ms. K 787, fol. 119v. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 190. L. még: Imre Mihály: *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai.* Debrecen, 2009. Tiszántúli Református Egyházkerület, 34. /Református Művelődéstörténeti Füzetek 2./

[7] Dominicus Custos levele Szenczi Molnárnak, 1606. május 28. MTAK Ms. K 787, fol. 138r. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 194.

[8] Georg Heinsch levele Szenczi Molnárnak, 1606. március 2. MTAK Ms. K 787, fol. 220r. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 301.

[9] R: MVS = 's Rijks Prentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam. (Lugt 2228.) a jelzetről: Lugt, Frits: *Les Marques de Collections de Dessins & d'Estampes.* San Francisco, 1921. Alan Wofsy, http://www.marquesdecollections.fr (2011.09.13)

[10] L. Teszelszky, Kees: *Early Modern Diplomatic Contacts between Holland and Hungary: the Life and Work of Pieter Cornelisz. van Brederode.* Kézirat.

[11] A Gömöri György (Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben [két képpel]. = Magyar Könyvszemle [95.] 1979. 372–373) és Bujtás László Zsigmond (Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből. = Magyar Könyvszemle [120.] 2004. 56–59) által publikált albumbejegyzések után most újabb beírásának a nyomára bukkantunk, 1599-ből: Album amicorum Dom. J. Michaelis Heysii [Johannes Michael Heynsius, Johann Michael Heintz Weissenburgo-Alsatus], fol. 272, l. S.N.: *A catalogue of [...] unpublished manuscript historical documents [...] sold by auction by Mr. Sotheby [...] on Monday, May 30, 1825.* London, 1825. Az album még 1888-ban megvolt a milánói Trivulzio könyvtárban, de az 1935-as könyvtáreladás után nyoma veszett. L. *Incunabulic treasures and medieval nuggets from the Trivulzio library of Milan, Italy.* Ed.: Charles Sotheran. New York, 1888. 69–70. Az albumban még vannak bejegyzések „Alexander Thurzó"-tól és „Christophorus Thurzó"-tól is.

len holland vagy külföldi röpirat-katalógusban sem.[12] Csak Bod Péter tudott még a létezéséről a 18. században, de nem lehet tudni, hogy valóban volt-e példány a kezében.[13]

Az Amszterdamban előkerült kép nagyon hasonlít a Religiónak arra az allegorikus ábrázolására és leírására, ami a híres és rendkívül befolyásos Cesare Ripa *Iconologia* című könyvének 1603-as képes kiadásában található.[14] Ripa pontosan és részletesen leírja a Custos által készített képet a Religióról, és a már említett párbeszédet is közli latinul. A katolikus Ripa szerint egy nagyon okos ember (un bell'ingegno) írta ezt a verses párbeszédet, de hogy ki a szerző, azt nem árulja el.[15] A Ripa-féle katolikus Religio-ábrázolás változatai is elterjedtek Rómáig, sőt megtalálhatók a Szent Péter Bazilikában is.[16]

A Ripa-féle kép azonban mégsem forrása Szenczi Molnár augsburgi kompozíciójának. Az eredeti kompozíció a megszemélyesített Religio-alakkal már egy 1578

[12] Tiele, Pieter: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten.* 1–3. Amsterdam, 1858–1861. Frederik Muller; Muller, Frederik: *De Nederlandsche geschiedenis in platen: beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten.* 1–4. Amsterdam, 1863–1882. Frederik Muller; Wulp, J. K. van der: *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman.* 1–3. Amsterdam, 1866–1868. Erven van Munster & Zoon; Rogge, H. C.: *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam.* 1866. J. H. Scheltema; Broekema, J.: *Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz. Aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland.* Middelburg, 1892. U. F. Auer & Zoon; Jochems, J.: *Catalogus van de boekwerken, pamfletten enz. behoorende aan de historische verzameling der schutterij te Amsterdam*. 1–3. Amsterdam, 1888–1903; Knuttel, W. P. C.: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486–1853.* 1–2. Den Haag, 1889–1920. Koninklijk Bibliotheek; Gijn, Simon: *Historia Batava Illustrata / Atlas van Gijn.* Kézirat, Museum Simon van Gijn, Dordrecht; Someren, J. F. van: *Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken.* Utrecht, 1915–1922. A. Oosthoek; Rijn, G. van–Ommeren, C. van: *Atlas Van Stolk, Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betrekkelyk de geschiedenis van Nederland verzameld door A. van Stolk.* 1–11. Amsterdam, 1893–1933; Petit, Louis D.: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek der Rijks Universiteit te Leiden.* 1–4. 's-Gravenhage, 1882–1934. Martinus Nijhoff; Alphen, G. van: *Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542–1853.* Groningen, 1944. J. B. Wolters; Huiskamp, M. W.: *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537–1795.* Hilversum, 1995. Verloren; The Early Modern Pamphlets Online. http://tempo.idcpublishers.info/protected/ (2011.09.13)

[13] Bod Péter: *Rediviva Alb. Molnari Memoria.* Kézirat, idézi: *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 301.

[14] Ripa, Cesare: *Iconologia.* Róma, 1603. 429. Felhasználtam még: Ripa, Cesare: *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands.* Amsterdam, 1644. 173: „t'Saemenspraeck, de Mensch en Religie", „Religione" képpel. (Magyar fordítás: Ripa, Cesare: *Iconologia.* Ford., a jegyzeteket és az utószót írta: Sajó Tamás. Bp. 1997. Balassi Kiadó – Magyar Képzőművészeti Főiskola.)

[15] Ripa: *i. m.* 1603. (14. jegyzet) 429.

[16] Strengholt, Leendert: *De geschiedenis van een emblema*. = De Nieuwe Taalgids (51.) 1958. 296.

körül Antwerpenben Pieter Balten(s), Custos apja (1525 k.–1584) által kiadott (P. Baltens excud.) háromnyelvű röpiraton látható, ahogyan Kovács Gábor már megállapította.[17] (2. kép) A Custos-féle képet inkább ezen antwerpeni nyomtatvány át dolgozásának lehet tekintetni, ahogyan azt P. Vásárhelyi Judit már sejtette is.[18] Az augsburgi kiadáshoz hasonló szöveg olvasható a nyomtatványon hollandul, latinul és franciául. Nagyon valószínű, hogy Baltens írta ezt a szöveget, hiszen költő is volt.[19] A kép allegória a genti békéről vagy „genti pacifikáció"-ról, amit a németalföldi megyei képviselők kötöttek 1576-ban.[20] A képet Hieronymus Wierix flamand művész (1553–1619) készítette Maerten de Vos (1531/1532–1603) rajza után, mint az a kép bal alsó sarkában a „M. de Vos inventor" alá-

2. kép. *Tsamensprekinghe den mensch en religie. British Museum, AN188190001.*

[17] *Tsamensprekinghe den mensch en religie / Relligionis et hospitis colloquium / Dialogue de la religion en du passant (1576–1579).* Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-79.659. Atlas van Stolk, Rotterdam, 607; *Dutch und Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. Vol. 1. Abry–Berchem.* Szerk.: Friedrich Hollstein. Amsterdam, 1949. Menno Hertzberger, 84; *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. Maarten de Vos*. 44. Szerk.: Christiaan Schuckman, Dieuwke De Hoop Scheffer. Amsterdam, 1998. Sound & Vision Publishers, 178. 1335. tétel; Mauquoy-Hendrickx, Marie: *Les Estampes des Wierix conservees au Cabinet des Estampes de la Bibliotheque Royale.* 2. Brussel, 1979. Bibliothèque Royale Albert Ier, 1655; (Váci) Kovács Gábor: *Németalföldi párhuzam Rimay „religio"-emblémájához.* = Irodalomismeret (11.) 2000. 2–3. sz. 100–102.

[18] P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása*. In: *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, melllyet deakúl irt Calvinus Janos, es ... magyar nyelvre forditott Molnar Albert.* Hanau, 1624. RMNy. 1308. Facsimile kiadása P. Vásárhelyi Judit és Szabó András kísérőtanulmányával: Bp. 2009. Balassi Kiadó, 13–24. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 43./

[19] Erről l. A metszetet, amelyet Lucas Kilian készített Baltensről 1609-ben: Kilian, Lucas: *Petrus Custos, vulgo Baltens, Pictor, et Poeta Antuerpianus. In gratiam piae memoriae Parentis carissimi F. C. Dom. Custos chalcographus, et Civis Aug. Vind. 1609*. Augsburg, 1609. Herzog Anton Ulrich-Museum, LKilian AB 3.80. A családjáról l. még: Custos, Dominicus: *Atrium heroicum Caesarum, regum, [...] imaginibus [...] illustr[atum]*. I. Augusburg, 1600. fol. A v.

[20] Muller: *i. m.* (12. jegyzet) 4: 77, 723D. tétel; Horst, Daniel: *De Opstand in zwart-wit: propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand [1566–1584]*. Zutphen, 2003. Walburg Pers, 271, 357, 87. kép.

írásból kiderül.[21] De Vos igen ismert antwerpeni művész volt, több, szentekről készült festményét és rajzát is ismerjük; ő díszítette újra az üres templomokat Antwerpenben a spanyol pusztítás után.

1577-ben Wierix még egy másik képet készített, amely szintén hasonlít a Religio képfelépítésére: egy allegóriát a németalföldi szenvedésről és szabadulásról, háromnyelvű szöveggel.[22] Itt ismét női alak áll a központban, aki Németalföldet személyesíti meg, a háttérben pedig a város és több hajó látható. Ezt a képet is Wierix készítette De Vos rajza után, s Baltens volt a kiadója. Így lehetséges, hogy a Religio-kép eredetileg egy sorozatnak a része volt, és korábban készítették, mint 1577.[23] Wierix Religio-képe mindenesetre De Vos Religio-alakjának a feldolgozása más képi elemek segítségével. Így lett a Religio a németalföldi békeszerződés jelképe, és kapott egyben új politikai jelentést is.

Az 1577-es antwerpeni nyomtatványnak a készítői mégsem árulták el, ki volt a párbeszéd szerzője. Leendert Strengholt holland kutató megállapítása szerint nem más írta, mint Theodorus Beza (De Bèze, 1519–1605), a híres genfi teológus, Kálvin reformátortársa, majd utóda.[24] Így érthető, hogy miért nem akarta a katolikus Ripa elárulni, hogy ki az a bizonyos „okos" szerző. A szöveg először franciául jelent meg 1561-ben Beza *Confession de la foy chrestienne* című könyvében a bevezetés után, a „pourtrait de la vraye religion" avagy „az igaz vallás portré"-jával együtt,[25] latinul pedig 1563-ban adták ki.[26] (3. kép) Ez a latin verzió jelent meg 1580-ban Beza *Icones* című könyvében is, amely az egyik első protestáns jellegű

[21] Hieronymus Wierixről: Clifton, James: *Adriaen Huybrechts, the Wierix Brothers, and Confessional Politics in the Netherlands*. = Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek (52.) 2001. 104–125.

[22] S. N.: *Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands.* S.L., 1577. British Museum, 1932,0213.303.

[23] Egy hasonló kép az esetleges sorozatból: S. N.: *Arbor Pacis. Als Liefde met Trouwe vast door Concordantie...* (1576 után) British Museum, AN257792001.

[24] Strengholt: *i. h.* (16. jegyzet) 289–303.

[25] Bèze, Théodore de: *Confession de la foy chrestienne.* [Geneva], 1561. Felhasználtam még: Uő: *Confession de la foy chrestienne.* Geneva, 1563. Bayerische Statsbibliothek, Polem. 301. Bevezetés után, számozás nélküli lapokon. A vers eredete már megvolt mint „descriptio virtute" a Beza Poemata kiadásban: Bèze, Théodore de: *Poemata.* Paris, 1548. L. még: Breazu, Monica: *La marque typographique à la Vraie Religion – la fortune d'un emblème protestant.* In: *Lucrarile simpozionului international cartea. Romania. Europa.* Szerk.: Julieta Rotaru. Bucharesti, 2010. Editura Biblioteca Bucureştilor, 43. A képet vagy a párbeszédet nem minden kiadásban lehet megtalálni. Például a genfi nyomdász Jacques de Pan által 1561-ben kiadott példányban sincs meg egyik sem, ahogy Conrad Badius 1559-es kiadásában sem. Universitätsbibliothek Basel, Frey-Gryn G V 44. Az egyik kiadásban csak a párbeszéd volt meg: Bèze, Théodore de: *Confessio christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus, per Theodorum Bezam Vezelium. Adjecta est altera brevis ejusdem Bezae confessio.* [Geneva], 1570. 18.

[26] Bèze, Théodore De: *Confessio christianae fidei et ejusdem collatio cum papisticis heresibus.* Geneva, 1561. Több kiadás volt, l. még P. Vásárhelyi: *i. h.* 2009. (18. jegyzet). Holland kiadás is volt: Bèze, Théodore De: *Bekentenisse des christelicken gheloofs.* [Frankfurt am Main], 1561. Ebben a kiadásban sem szerepel se a Religio-kép, se a párbeszéd.

emblémáskönyv.[27] Egy évvel később a verset új francia fordításban is kiadták.[28]

A Beza-féle Religio-kép a reformáció egyik fontos jelképévé vált Európában.[29] A 16. század végén, a 17. és még a 18. században is több helyen kiadták a verset a Religio-képpel együtt.[30] Számtalan hasonló Religio-áb-

3. kép. *Theodorus Beza: Az igaz Vallás portréja. (1561 vagy 1580)*

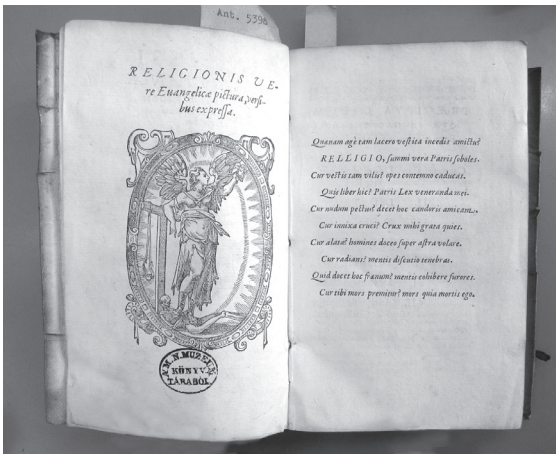

[27] Bèze, Théodore De: *Icones, id est, Verae Imagines Virorum Doctrina Simul Et Pietate Illustrium: Quorum Praecipue ministerio partim bonarum literarum studia sunt restituta, partim vera Religio in variis orbis Christiani religionibus, nostra patrumque memoria fuit instarata: additis eorundem vitae & operae descriptionibus, quibus adiectae sunt nonnulae picturae quas Emblemata vocant.* Geneva, 1580. Emblema XXXIX. fol. Pp ij v.

[28] Bèze, Théodore De: *Les vrais povrtraits des hommes illvstres en piete et doctrine dv trauail desquels Diev s'est serui en ces derniers temps, pour remettre sus la vraye Religion en diuers pays de la chrestienté : auec les descriptions de leur vie & de leurs faits plus memorables: plvs, qvaranteqvatre emblemes chrestiens traduicts du latin de Theodore de Besze* [Geneva], 1581. 297. Emblema XXXIX. Valószínűleg Simon Goulart volt a fordító; l. még Strengholt: *i. h.* (16. jegyzet) 297.

[29] Breazu: *i. h.* (25. jegyzet) 45.

[30] Marot, Clement–Bèze, Théodore De: *Dix Psavmes de David.* Paris, 1564; Marot, Clement–Bèze, Théodore De: *Superius. Cent cinqvante Psavmes de David, mis en rime.* Geneva, 1583. (Le pourtrait de vraye religion en forme de dialogve); Marot, Clement–Bèze, Théodore De: *Les / pseavmes / de David, / Mis en rime Françoise.* Paris, 1647 (címlap); Mariete, Pierre: *Religio Christiana.* Rézkarc, 1600–1650. British Museum, AN905661001. L. még: Frossard, Ch. L.: *L'Emblème de la religion réformée.* = Bulletin de la Société de l'Histoire du protestantisme français (30.) 1881. 179. Skóciában őriznek egy egyetemi pecsétet, amelynek szintén Religio-alakja van. A pecsét szövege: „S. Collegii S. Theologiae Dicati F. Andre. Relligio Summi Sancta Patris Soboles." Maitland Anderson, James: *The Heraldry of St Andrews University.* Edinburgh–London, 1895. 10–12. Lehetséges, hogy ez a pecsét eredetileg máshonnan való.

rázolást lehet találni 17. századi francia, német és németalföldi képeken és szövegekben, több variánsban is.[31]

Ha összehasonlítjuk a különböző forrásokban előforduló ábrázolásokat, a következő derül ki a Custos- és Szenczi Molnár-kép eredetéről. A Beza-féle Religio-alak (1561) sokkal jobban hasonlít a Ripa-könyvben megjelent ábrázolásra (1603), mint a már említett Wierixé (1577). Ripa nyilván nem ismerte a Wierix-féle verziót, csak Beza versét tartotta a kezében. Custos és Szenczi Molnár Religio-ábrázolása (1606) pedig inkább a Wierix által készített antwerpeni képet követi. De Vos valószínűleg Beza Religio-figuráját dolgozta át egy ma már ismeretlen rajzban, s ezt használta fel Wierix újra.[32]

A Wierix féle Religio-figurának legalább egy korábbi elődje van még. A németalföldi próféta, spiritualista és az egyik legbefolyásosabb anabaptista David Joris (David Joriszoon) által írt és illusztrált, 1542 körül megjelent *Twonder-boeck* (Csodakönyv) című műben látható egy „Bruyts Christi" (Krisztus mennyasszonya) alak, hosszú magyarázattal.[33] (4. kép) A nőalak és főleg a város háttere nagyon hasonlít az 1577-as Wierix-nyomtatványra. A francia könyvtáros Monica Breazu szerint

[31] Többek között: Hondius, Hendrick: *Allegorie op de welstand van de Republiek*. S.l., 1603. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.744A; Passe, Chrispijn van der: *Allegorie op de verbondenheid binnen de Republiek tijdens het Bestand, 1609 = Victoriae Premium.* S.l., 1609–1610. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2002-119; Hondius, Hendrick: *Allegorie op de welstand van de Republiek*. S.l., 1619. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-77.331; S. N.: *Acta ofte handelinghen des Nationalen synodi inden name Onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door authoriteyt der hoogh: mogh: heeren Staten generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno 1618. ende 1619.* Dordrecht, 1621; Rusdorf, Johan Joachim von: *Tyrocinia Poetica.* S. N. 1628; Revius, Jacob: *Over-ysselsche sangen en dichten.* Leiden, 1634. 8–9; Biens, Cornelis Pieterszoon: *Handtboecxken der Christelijcke Gedichten, Sinne-beelden ende Liedekens.* Hoorn, 1635. 33–34; Biens, Cornelis Pieterszoon: *Profytelyck Cabinet, Voor den Christelijcken Jongelingh.* Enkhuizen, 1642[2]; S. N.: *Kort verhael, Van den Elendigen toestant, van de Volckeren in de Valleyen van Piemont, beginnende van den Jaere 1655. tot den Jaere 1663. den 2. September.* S. N. 1655–1665. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.836A; L. még Strengholt: *i. h.* (16. jegyzet) 293–294. Még a 18. században is ez volt az igazi vallásnak a jelképe; l. Poot, Hubert Korneliszoon: *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel: Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egyptische, Grieksche en Romeinsche zinnebeelden.* II. k. Delft, 1743. 519.

[32] *Hollstein's Dutch and Flemish etchings... i. m.* (17. jegyzet) 54–56. köt. Amsterdam, 1995–1998. Az eredeti De Vos-féle Religio-képet még nem sikerült felkutatni, de nagyon hasonlít a művész Szent Katalin-rajzára a Rijksmuseumban, RP-T-00-567. Több De Vos-féle Religio-figura utánzott képét is meg lehet találni a Rijksmuseum gyűjteményében. Egy másik De Vos által készített Religio-figura, más kontextusban: Louvre, Párizs, d0110795-000 (1586).

[33] Joris, David: *T'Wonder-boeck: waer in dat van der werldt aen versloten gheopenbaert is.* S. N., 1542–1544, 1551[2]. AAAiiv. L. még Zijlstra, Samme: *David Joris en de Doperse Stromingen (1536–1539).* In: *Historisch Bewogen.* Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw: opstellen, aangeboden aan Prof. Dr. A. F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Szerk.: M. G. Buist. Groningen, 1984. Wolters-Noordhoff, 125–138; Zijlstra, Samme: *Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk. Een Bijdrage tot de Geschiedenis van het Davidjorisme.* Assen, 1983. Van Gorcum.

e kép kinézete és jelentése nagyon közel áll Beza Religio-emblémájához.[34] Wierix biztosan ismerte az 1544-es „Bruyts Christi" képet, mert átdolgozta azokat a Joris-féle fametszeteket, amelyek a Joris-könyv későbbi, 1584-es kiadásában jelentek meg.[35] A lutheránus Wierix tehát már korábban felhasználhatta ezt a misztikus nőalakot és a hátteret, amikor a Religio-képet tervezte. Ez azért érdekes, mert David Joris könyvei és eszméi mind katolikus, mind kálvinista körökben meglehetősen vitatottak voltak.[36] Nagyon valószínű, hogy Wierix kapcsolatban állt a Familia Caritatis, avagy Hiisgesinnes der Lieften (A Szeretet háza) antwerpeni misztikus körével, amelynek tételei között hasonló gondoltatok szerepeltek.[37] Ez egy titkos spirituális társaság volt, melynek tagjai tagadták a vallási dogmákat, és toleránsak voltak a más vallásúakkal. A Biblia szövegét misztikusan és allegorikusan, képek segítségével próbálták interpretálni; gondolkodásukban így nagy hangsúlyt kaptak az allegorikus ábrázolások. Nem meglepő, hogy híres tagjai között sok nyomdász (pl. Christopher Plantin és talán Baltens), valamint művész volt (pl. A kartográfus Abraham Ortelius, Frans Hogenberg, Joris Hoefnagel és Pi-

4. kép. *Hieronymus Wierix: Bruyts Christi in Twonder-boeck (1581)*

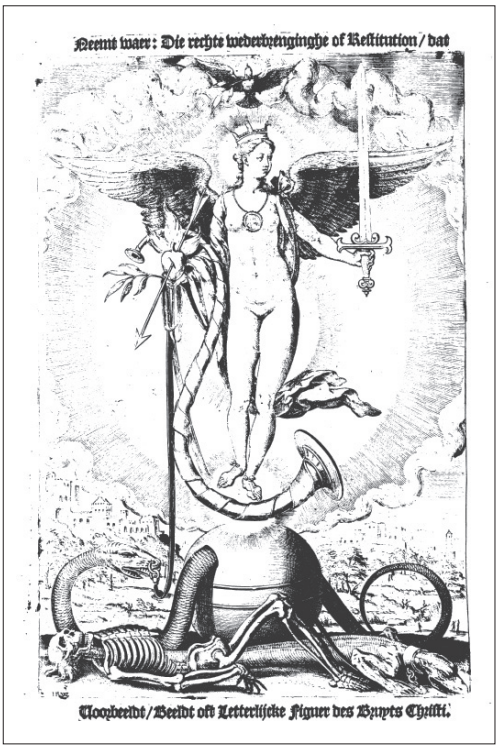

[34] Breazu: *i. h.* (25. jegyzet) 45.

[35] Joris, David: *Twonderboeck: waer in dat van der vverldt aen versloten gheopenbaert is.* [Vianen, 1584]; Joris, David: *T'wonder-boeck: waer in dat van der uuerldt aen versloten gheopenbaert is.* Rotterdam, [ca 1595?]. L. még Valkema Blouw, Paul: *Printers to the ‚arch-heretic' David Joris. Prolegomena to a bibliography of his works.* = Quaerendo (21.) 1991. 163–209. *Hollstein's Dutch and Flemish etchings...i. m.* (17. jegyzet) 217, 186. tétel. A Wierix-képek keletkezésről l. S. N.: *Keuze uit de aanwinsten.* = Bulletin van het Rijksmuseum (51.) 2003. 388–389.

[36] David Joris 1544-ben menekült Bazelbe, ott lakott álnéven halálig. Csak halála után, 1559-ben derült ki, hogy ki volt valójában. Ekkor kiásták a holttestét, és megégették a könyveivel együtt. *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland.* 4. Szerk.: Jan Pieter de Bie, Jacob Loosjes: ‚s-Gravenhage, 1931. Nijhoff, 577–579.

[37] Mangani, Giorgio: *Abraham Ortelius and the Hermetic Meaning of the Cordiform Projection.* = Imago Mundi (50.) 1998. 59–83.

5. kép. *Matthias Zündt: Diss Apostel schifflin ist ain für bildung der Christliche[n] Kyrchen. S. L. 1570. British Museum, AN93789001.*

eter Breugel).[38] Igen valószínű, hogy a Religio-figurában is rejlik valamilyen titkos jelentés.

Az 1570-ben, Matthias Zündt által készített, az igazi keresztény egyházról szóló, német nyelvű magyarázatos nyomtatvány segít megérteni a Wierix-kép hátterét.[39] a képen látható város és a hajók még jobban hasonlítanak a Religio-kép hátterére, mint a „Bruyts Christi"-é. A téma is hasonló, csak itt a női alak helyett egy hajó szerepel apostolokkal. (5. kép) Ebből a képből kiderül az is, hogy az égő város a háttérben eredetileg Konstantinápolyt ábrázolta, a katonák pedig Konstantin császár seregét.

Lényeges kérdés, hogy Szenczi Molnár Beza eredeti szövegét követte-e, vagy a Baltens által készített írást vette át, ahogyan Viskolcz Noémi véli.[40] Mindegyik megjelent párbeszéd, ami az ember és a képen látható megszemélyesített Vallás között folyik, rendkívül fontos a Szenczi Molnár-röpirat tartalmi megértéshez. A leírásokból kiderül, hogy az Ember a beszédben az, aki szemléli a képet. A szerző pontról pontra végigveszi a képet a korabeli megfigyelő szempontjából. Követi a néző gondolatait, és azok alapján teszi fel kérdéseit. A kérdések minden apró részét megmagyarázza a Religio, és olyan választ ad, ami rámutat az ábrázolás mélyebb vallási vagy politikai jelentésére. Így nemcsak arról kapunk képet, hogy hogyan lehet megérteni ezt az allegóriát a kora újkori művész szempontjából, hanem a korabeli szemlélőről is fogalmat alkothatunk. Ezért fontos felfigyelni az apró különbségekre a különböző nyelvű szövegek és kiadások között.

[38] Yates, Francis: *The Rosicrucian Enlightenment.* London, 1972. Routledge–Kegan Paul, 100, 273–274; Moss, Jean Dietz: *"Godded with God". Hendrik Niclaes and His Family of Love.* = Transactions of the American Philosophical Society (71.) 1981. 1–89.

[39] Zündt, Matthias: *Diss Apostel schifflin ist ain für bildung der Christliche[n] Kyrchen.* S. L. 1570. British Museum, AN93789001.

[40] Viskolcz Noémi: „*Vagyon egy kis Varos Moguntian innen." Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben.* = a Ráday Gyűjtemény Évkönyve (11.) 2005. 80–81. L. még: Waldapfel József: *Szenczi Molnár Albert Religio-emblemája*. = Irodalomtörténeti Közlemények (42.) 1932. 431–432.

Az antwerpeni képen három különböző szöveg olvasható: hollandul, latinul és franciául. A holland és a latin eltér egymástól, a francia szöveg pedig sajnos csonka maradt, mert levágták a képet. Szenczi Molnár a Baltens által kiadott latin szöveget követte, de felismerte Theodore Beza szerzőségét, mert a latin szöveg végén „T. B." rövidítést lehet olvasni. A következő kisebb különbségek figyelhetők meg a három verzió között:

Beza, 1561 (1580)*	Wierix/Baltens, 1577	Custos/Szenczi Molnár, 1606
Quaenam sic lacero vestita incedis amictu? Relligio, summi vera Patris soboles.	H. Dic pia relligio. Supremi nata Tonantis. Aeterni cultrix officiosa Dei. Cur caput exornat stellis diadema refertu(m)? R. Sydereae ostendo conditionis iter.	Homo. Dic pia religio suppremi nata Tonantis, Aeterni cultrix officiosa Dei: Cur caput exornat stellis diadema refertum? Religio. Sidereae ostendo conditionis iter.
Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. Quis liber hic? Patris lex veneranda mei.	H.R. Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. H.R. Cur liber hic? Patris lex veneranda mei est.	H. Cur vestis tam vilis? R. opes contemno caducas. H. Cur liber hic? R. Patris lex veneranda mei est.
Cur nudum pectus? decet hoc Candoris amicam.	H.R. Cur nudum pectus? decet hoc candoris amicam.	H. Cur nudum pectus? R. Fecet [!] hoc candoris amicam.
Cur innixa cruci? Crux mihi sola quies.	H.R. Cur innixa cruci? Crux mihi grata quies.	H. Cur innixa cruci? R. Crux mihi grata quies.
Cur alata? homines doceo super astra volare. Cur radians? mentis discutio tenebras.	H.R. Cur alata? homines doceo super astra volare. H.R. Cur radians? Lustro pectora luce nova. Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. H.R. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designant foedere rupto. Prelia et accensus mutua in arma furor:.	H. Cur alata? R. Homines doceo super astra volare. H. Cur radians? R. Lustro pectora luce nova. H. Quid docet hoc frenum? R. Mentis cohibere furores. H. Cur tibi mors premitur? R. Mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designanti [!] federe rupto, Praelia et accensus mutua in arma furor?
Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego.	R. Vota metu simulans, et relligionis amorem, Illicitas raptat Miles iberus opes.	R. Vndique vim patior, quamquam patiendo triumphans, Ascendo summi coelica regna regna patris. T.B.

* Beza szövegét nem a legkorábbi latin megjelenése alapján közöljük, hanem az *Icones* 1580-as kiadás alapján. DE BÈZE: *i.m.* 1580. (27. jegyzet) Emblema XXXIX. fol. Pp ij v.

A szövegből kiderül, hogy Baltens úgy írta át a Beza által komponált párbeszédet, hogy az megfeleljen a megváltoztatott képnek. Az első sorokban leírta a csillagkorona jelentését, ami De Vos rajza után került a Wierix-képre és Custos ábrázolására is. Az új háborús hátteret is megmagyarázza a szerző a vers végén. Amikor az Ember azt kérdezi, hogy miért van ez a háborús háttér, akkor a Religio utal a spanyol katonák jogellenes tetteire a Vallás ellen. A kép így kapott aktuális politikai üzenetet, ami egyértelműen a németalföldi háborús eseményekre és a genti békére utal. Szenczi Molnár természetesen nem írt a spanyolokról, hanem átírta a szöveget úgy, hogy a Religio győzedelmeskedik az erőszak felett, és felmegy a mennyei Úrhoz.

Figyelembe kell azt is venni, hogy az antwerpeni nyomtatványban néha erősen eltér egymástól a holland, a francia és a latin szöveg. Ezért lehetséges, hogy több szerzője volt ennek a nyomtatványnak, és/vagy különböző célcsoportnak írtak. Az egyik holland mondat alapján például arra figyel fel a néző, hogy milyen botrányosan áll ott a nő, meztelen mellekkel.[41] Az eredeti latin szöveg semlegesebb: „Miért meztelen a mell?"[42] Ez szó szerint egyezik a francia szöveggel.[43] Hollandul erre a kérdésre következő a válasz: a Vallás azt kívánja, hogy a néző kóstolja a belső szeretetet.[44] A latin válasz ismét egyszerűbb: „Illik ez ahhoz, aki a tisztaság barátja."[45] A végén is csak a latin szövegben ír a szerző a spanyol katonákról; a holland nyelvű szövegben csak a Halálról van szó a háború kapcsán, aki sérti az Istent és a Vallást. Ezek alapján megállapítható, hogy Szenczi Molnár kizárólag a latin szöveget használta fel: nem találni egyetlen részt sem, amit a holland vagy talán a francia szöveg alapján írt volna.

Hogyan változott a kép a Szenczi Molnár-verzióban, és mi lett az új jelentése? Az augsburgi nyomtatványt összehasonlítva az antwerpeni művel megfigyelhetjük, hogy az eredeti holland–latin–francia cím eltűnt, helyére a Békési János érdemeit méltató címzés került. Ebből kiderül, hogy a Béke és a Vallás kapcsolatáról szóló mű legelső funkciója az volt, hogy Szenczi Molnár a kálvinista polgár iránt érzett háláját kifejezze. Nem csoda tehát, hogy ilyen „beszélő" képet és témát választott Szenczi Molnár vagy Custos. Ám a kép sem maradt változatlan. A képen látható könyv szövege is változott: „Evangelium pacis"-ból „Evangelium pacis *aeternae*" lett. (Az eredeti Beza-képen még nem volt szöveg a könyvön; de lehetséges, hogy De Vos rajzán már volt.) A spanyol katonák nemzetiségét egyszerűsített sisakjuk miatt kevésbé lehet megállapítani. Az eredeti, 1577-as képen ábrázolt kaotikus támadásból tipikus, Európa-szerte ismert holland hadmozdulat lett, melyet a holland kormányzó, Móric herceg dolgozott ki 1595–1596 telén, római példa alapján. A végén Szenczi Molnár is ír az erőszakos háborús időszakról, amitől a Vallás erőre kap, így felmehet a mennyországba.

[41] „T is scande dat ghy staet, met u borsten naeckt."
[42] „Cur nudum pectus?"
[43] „Pourquoy le sein tout nud?"
[44] „Ic begheer, dat ghy my inwendige liefde smaekt."
[45] „Decet hoc candoris amicam."

Az augsburgi kiadás idején zajlott Magyarországon és Erdélyben a Bocskai-szabadságharc. Mire e nyomtatvány eljutott Magyarországra, már meg is köttetett a bécsi békeszerződés, melyet 1606. június 23-án erősítettek meg. Ebben I. Rudolf magyar király elismerte Magyarországon a protestáns vallás gyakorlására való jogot. Így lett egy németalföldi békekötés allegóriájából a bécsi béke szimbolikus ábrázolása.

Miért is választotta Custos vagy Szenczi Molnár éppen ezt a németalföldi Religio-képet? A Beza-féle „az igaz vallás portréja" rendkívül fontos szimbolikus politikai jelentést kapott az európai kálvinista képzőművészetben a keletkezése után.[46] Ez különösen jellemző volt abban a kálvinista hatalmi-kulturális-vallási környezetben (Pfalz, Hessen-Kassel, Nassau-Dillenburg és részben Bréma, Brandenburg és Szilézia), amelyben Szenczi Molnár dolgozott.[47] 1574-ben vastag protestáns versgyűjtemény jelent meg Philippes de Pas szerkesztésében, melynek a tartalmára Leendert Strengholt hívta fel a figyelmet.[48] A szerkesztő annak a III. Frigyes pfalzi választófejedelemnek (1515–1576) dedikálta a könyvet, aki tíz évvel korábban tért át a kálvinista hitre. A dedikációban De Pas egy drágakövekkel díszített, az igazi vallást ábrázoló aranyszoborról ír, amelyet a választófejedelem kapott a könyv mellett.[49] E szobor jelentését a dedikáció utáni egyik vers magyarázza meg, melyet a híres humanista, Josephus Justus Scaliger írt.[50] E vers is hasonlít a Beza-féle szöveghez, a szoborleírás pedig szó szerint egyezik a Beza-képpel. A következő versek – Théodore de Sautemont és Johannes Saracenus tollából – szintén e szoborról szólnak, ezeket is Beza alapján írták.[51] Sajnos a leírt szobrot még nem sikerült

[46] Breazu: *i. h.* (25. jegyzet) 45.

[47] Imre Mihály: *„Úton járásnak megírása." Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben.* Bp. 2009. Balassi Kiadó, 277.

[48] *Poemes chrestiens de B. de Montmeja, et autres diuers auteurs. Recueillis et nouvellement mis en lumiere par Philippe de Pas.* Szerk.: Philippe de Pas. [Geneva], 1574. Http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k70487d/f14.image.r=montmeja.langEN (2011. szeptember 23.) L. még Strengholt: *i. h.* (16. jegyzet) 298; Barker, Sara: *Protestantism, poetry and protest: The Vernacular Writings of Antoine de Chandieu (c. 1534–1591).* Farnham, 2009. Ashgate, 236.

[49] „Or venant vers vostre grandeur, auec la figure d'or de la religion Chrestienne: i'ay pensé que ce liure contenant vne viue description des choses belles, que la main de l'orfeure vous propose en l'or & aux pierres precieuses, vous seroit tres agreable. Et pourtant, Monseigneur, comme ie m'asseure que prendrez plaisir à contempler l'excellente image de la Religion que vous auez sainctement & affectueusement embrassee; i'espere aussi que gousterez quelquesfois les discours Chrestiens enclos en ce liure, lequel ie pense bien offrir à toute l'Eglise de Dieu en le presentant à l'excellence de vous (...)." In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiii v.

[50] Scaliger, Josephus Justus: *Descriptio simvlacri Religionis in auro & gemmis, opere elegantissimo.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiii r.–v.; L. még Strengholt: *i. h.* (16. jegyzet) 298.

[51] Sautemont, Théodore de: *Description d'vne image de la religion chrestienne, excellemment elabouree en or, et enrichie de pierres precieuses.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiii v.–Aiiiiii v.; Ioh. Saraceni Ch.: *In effigiem avream religionus: D. Comiti Palatino cum hoc Poemata oblatam.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiiiii r.

megtalálni; elképzelhető, hogy a heidelbergi ostrom áldozata lett 1622-ben, vagy esetleg elpusztult 1800 körül.[52]

A Religio-kép erősen kötődik ahhoz a gondolathoz, hogy az igazi valláson (azaz a kálvinista valláson) keresztül az Isten befolyásolja a történelmet. Ez a toposz gyakran előfordult a kálvinista hatalmi-kulturális-vallási környezetben; megjelent például Emanuel van Meteren németalföldi történész munkájában is a spanyol Habsburgok elleni holland felkelés leírásában.[53] Van Meteren az Isteni Gondviselés hatása szempontból írta le a holland történelmet. Történelmi párhuzamokat dolgozott ki Németalföld és más országok között, így tudta beilleszteni a holland történelmet egy szélesebb, világméretű keretbe. Első látásra a holland háborús események németalföldi polgárháborúnak vagy jogtalan felkelésnek tűnhettek a legitim király ellen; Van Meterennek azonban sikerült összekapcsolnia a holland felkelést más fontos eseményekkel a 16. században, mint a reformáció, a protestáns ellenállás a katolikus hatalommal szemben és a világraszóló harc a Habsburgok zsarnoksága ellen. Van Meteren a világtörténelmet a jó és a rossz közötti folyamatos harcként értelmezte, amelynek Hollandia a központi csatatere. Az egyik oldalon áll az Isten, a holland nemzet és a protestáns világ, a másik oldalon a pápa, a Habsburg-dinasztia, a spanyol nép és az összes többi katolikus nemzet. A holland könyv üzenete az, hogy a református vallás Isten segítségével a végén győzni fog, és a történelem tanúskodik majd erről a győzelemről. A könyv címlapján hasonló kép látható a Baltens-féle sorozatból a genti békéről, amely szintén a Religio-kép felépítésére hasonlít: egy kálvinista allegória a németalföldi szenvedésről és szabadulásról.[54] Itt is egy nőalak áll a központban, aki Németalföldet személyesíti meg, a háttérben pedig egy város és néhány hajó. Fontos itt megemlíteni azt is, hogy Van Meteren is Antwerpenből származott, és jól ismerte Baltens-t, Custos apját.

Szenczi Molnár hasonló politikai üzenetet akart közölni művével, mint Van Meteren a címlappal és történetszemléletével. A kép és a párbeszéd itt is szoros, emblémaszerű jelentésben találkozik. Ezzel tudta Szenczi Molnár beleilleszteni magyarországi politikai mondanivalóját az európai kálvinista vallási kontextusba.[55] a magyar szerző a kép és a szöveg révén bemutatta, hogy a magyarországi események részei a protestáns és a katolikus erők között Európában folyó szent háborúnak. A Religio-képpel ugyanakkor azt is kifejezi, hogy az igazi valláson keresztül Isten befolyásolja a magyar történelmet is, és neki lesz köszönhető a kálvinisták győzelme is.

[52] A Kurpfälzisches Museum Heidelberg szíves közlése.

[53] Vö. Schmidt, Benjamin: *Innocence Abroad: the Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570–1670.* Dissertation, Ann Arbor, 1994. 337–339.

[54] Meteren, Emanuel van: *Belgische ofte Nederlantsche Historie / van onse tijden...* Delft, 1599. Vö. Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands. 1577. British Museum, 1932,0213.303; Teszelszky, Kees: Bocskai István politikája és a korai újkori magyar jelenlét átalakulása Nyugat-Európában. Kézirat.

[55] Vö. Az Imre Mihály által leírt „A Lovas és a Pelikán" ábrázolással, melyek két dedikáció alatt jelentek meg. Imre: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 44–53.

A kép aktuális politikai jelentése miatt nem meglepő, hogy Molnár Albert e röpirat egy példányát az *Apologia és protestatio...* című nyomtatvánnyal együtt ajándékozta 1609-ban a már említett Georg Heinsch magyar származású augsburgi tanárnak.[56] Ez a latin röpirat, amelyet a magyar egyházak küldöttei és szolgái nevében adtak ki 1606. június 16-án, cáfolja a Bocskai szentháromság-tagadásáról vagy ariánusi hitéről és a mohamedán hit magyarországi elterjedtségéről szóló vádakat.[57] A Religio-kép azt az üzenetet erősítette, hogy Bocskai az igazi vallás híve.

A Religio-ábrázolás európai jelentése miatt lett fontos szimbólum abban az ideológiai harcban, amely a katolikusok és a reformátusok között folyt Magyarországon. A kép politikai jelentése és európai háttere miatt jobban meg lehet azt is érteni, miért ítélte el Szenczi Molnár ennyire erősen Révay Péter koronaeszméjét és a Mária-kultuszt az 1618-as *Jubileus esztendei prédikáció* címen ismert műhöz illesztett, latin nyelvű, Bethlen Gábornak szánt „Epistola dedicatoriá"-ban.[58] Van Meteren gondolataihoz hasonlóan Szenczi Molnár a pápai sötétség, zsarnokság és a Krisztus elleni cselszövés egyéb példái között írja, hogy a pápa azért küldte Szent Istvánnak az angyali kéz által fabrikált koronát, hogy ezáltal később végrendeletével egész Magyarországot Mária és a pápa hatalma alá vesse.[59] Szenczi Molnár itt egy mondatban kapcsolja össze a magyar korona szimbolikus politikai jelentését a magyarországi katolikus Mária-kultusszal. Ugyanakkor nem a magyar korona vagy a korona szent mivolta ellen ragadott a tollat: sokkal inkább támadja az 1608-as politikai egyezményt a rendek és a Habsburgok között, melynek a korona lett az emblematikus jelképe az Elias Berger-féle 1608-as röpiratban és Révay

[56] Heinsch György levele Szenczi Molnárnak, vö. 8. jegyzet; S. N.: *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus Serenisimum Dominum, Dominum Stephanum Dei gratiae Hungariae et Transylvaniae principem gentemque Hungaricam, in odia et contemtum potentissimorum Germaniae Principum inducere, et adversus eos, more Jesuitico, concitare volentes, Arianismi insimulare non sunt veriti.* Bartphae, 1606. *RMK*. II. 325a.

[57] Révész Kálmán: *Bocskay István apológiája*. = Protestáns Szemle (18.) 1906. 304–331.

[58] Secularis concio euangelica; az az jubileus esztendei praedikatzo. Ford.: Szenci Molnár Albert. Oppenheim, 1618. *RMK*. I. 482. 75–102. L. Holl Béla: *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980. Magyar Helikon, 79–83; Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Bp. 1985. Akadémiai Kiadó, 58–62. /Humanizmus és reformáció 12/; Bene Sándor: *a Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja.* = a Ráday Gyűjtemény Évkönyvei (10.) 2002; újra kiadva In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk.: Veszprémy László. Bp. 2002. Osiris Kiadó, 143–162.

[59] „Utinam idem praestitum sit in nostra Patria! Non enim minus et nostris grata esse debet instaurata Evangelii doctrina, cum prae aliis fere gentibus ipsi fuerunt adobruti Pontificiis tenebris et tyrannide pressi, astuque Antichristiano seducti. Unde illa angelica manu fabricata corona S. Stephano Regia a Pontifice missa, ut postea totam Ungaricam S. Mariae testamento legaret. " Szenci Molnár: *i. m.* (58. jegyzet) 3r.

Péternek a koronáról írt 1613-as könyvében.[60] Ezekben a művekben ugyanis a szerzők a megújult koronahagyomány és a Mária-kultusz segítségével legitimálták az egyezményt.[61]

A korona ugyanúgy lett az 1608-as politikai egyezmény emblematikus szimbóluma a lutheránusok és a katolikusok számára, ahogyan a Religio-figura volt az 1606-os bécsi békéé a kálvinisták számára. Valószínűleg Szenczi Molnár ezért nem Elias Berger vagy Révay Péter művét idézte, amikor a koronáról írt, hanem Bonfiniét. Mellesleg Révay Pétert az egyik „Magyar Országban és Erdélyben az Reformált Ecclesianac, Isten után ezec mostan fő Patronussa és Dayka"-nak nevezte ugyanabban az iratban. Berger talán katolikus, Révay pedig biztosan lutheránus volt, de nem a vallás volt a legfontosabb eszme a politikai gondolkodásukban.[62] Berger és Révay Szenczi Molnárral és a nyugat-európai kálvinista politikusokkal ellentétben nem gondolták úgy, hogy a tartós béke politikai megoldása a kálvinista vallásban (avagy az igazi vallásban) rejlik.

A Religio-figura további fontos szimbolikus jelentése Magyarországon Rimay János munkásságából derül ki. Rimay írt egy verset „A Keresztyén religio ábrázatja, képének természeti tulajdonságiból való igaz magyarázatja" címen, amely szintén egy Religio-kép magyarázata. A vers kézírásban maradt meg a Rimay–Madách-kódexben.[63] Sajnos a kép nem maradt fenn, pedig a szövegből úgy tűnik, hogy eredetileg ábrázolása is volt: „Mit jegyez ez a kép, s mi légyen értelme." A most felbukkant augsburgi „Icon religionis" alapján azt lehetne feltételezni, hogy Rimay 1606 után írhatta ezt a versét, és nem okvetlenül 1624, tehát az *Institutio* megjelenése után, ahogyan Klaniczay Tibor gondolta.[64] Rimay nem írt a Vallás koronájáról, így elképzelhető, hogy nem Szenczi Molnár képe, hanem egy másik ábrázolás volt előtte, esetleg az eredeti Beza-féle figura vagy annak egyik későbbi feldolgozása. Így lehetséges, hogy Rimay verse korábbi, mint Szenczi Molnáré.

Rimay újra feldolgozta a Religio és az Ember párbeszédét. A szöveg hosszabb lett, mint az eredeti vers. Rimay számára a Religio-leírás az egész kereszténység

[60] de Rewa: *i. m.* (5. jegyzet); Berger, Elias: *D.O.M. Jubilaeus de origine, errore et restitutione S. Coronae Hungariae Regni fortiss. Ac felicissi. Praeterea corolla mixta ad faelicissimam ac meritiss: coronationem novi regis Hungariae pijßimè status.* S. L. 1608. *RMK.* III. 1054. Magyar fordítása: Berger, Elias: *Jubileumi csokor.* In: Kees Teszelszky: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás.* Pannonhalma, 2009. Bencés Kiadó, 327–341.

[61] L. Teszelszky: *i. m.* 2009. (60. jegyzet). A koronaképek jelentéséről l. még: Teszelszky, Kees: *A magyar korona megjelenése a kora újkori képzőművészetben.* = Művészettörténeti Értesítő (60.) 2011. 1–10.

[62] Szenci Molnár: *i. m.* (58. jegyzet) A3r. Révay azt írja, hogy „csak kitartsunk az ősi apostoli vallásban [prisca religio Apostolica]". Ezekkel a szavakkal biztos nem a református vallásra célzott. L. de Rewa: *i. m.* (5. jegyzet) 68.

[63] *Rimay János írásai.* Sajtó alá rendezte: Ács Pál. Bp. 1992. Balassi Kiadó, 159–162, 307. /Régi Magyar Könyvtár, Források 1./

[64] Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához.* = a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1957. 323.

tüköre. (Nézz tükörét bennem az keresztyénségnek.) A Rimay-féle Religio jelentése hasonló lett, mint Szenczi Molnáré, de tartalma inkább vallásos, mint politikai. A szövegből meg lehet azt is érteni, miért volt Rimay is kritikus a korona jelentésével kapcsolatban, amint azt a Bonfini magyar történetének 1568-as kiadású példányában található egyik beírásából tudni lehet.[65] Szenczi Molnárhoz hasonlóan Rimay Bonfini babonaságáról írt a korona angyali eredetének feltételezése kapcsán.[66]

6. kép. *Szenczi Molnár Albert Institutiójának címlapja.*

1624-ben jelent meg Szenczi Molnár magyar fordításában Kálvin János *Institutio Christianae religionis* című munkája.[67] A gazdagon díszített címlapon a most már Európa-szerte közismert Religio újra helyet talált. (6. kép) Viskolcz Noémi amellett érvelt, hogy az *Institutio* címlapja is a Pázmány Péter által írt *Kalauz* hatására nyerte el végső formáját.[68] A *Kalauz* címlapja emblematikus formában világosan mutatja be Pázmány politikai nézeteit. Az *Institutio* címlapját valójában a katolikus *Kalauz* tükörképének és református válaszának lehet tekinteni.[69]

[65] Ritoókné Szalay Ágnes: *Rimaiana.* = Irodalomtörténeti Közlemények (90.) 1986. 665–667.

[66] „Bonfinius in aliis quoque Historiarum suarum narrationibus huiusmodi superstitiosorum portentorum notis, superstitiosas remoratur aures." *Rimay János írásai... i. m.* (63. jegyzet) 666.

[67] *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas... i. m.* (18. jegyzet). A munkáról l. P. Vásárhelyi: *i. h.* 2009. (18. jegyzet).

[68] Viskolcz: *i. h.* (40. jegyzet) 76–84. L. még: Szabó András: Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása: Egy különleges címlap. In: Szenci Molnár Albert: *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás.* Hanovia MDCXXIV. Hasonmás kiadás. Bp. 2009. 31–51.

[69] Figyelemre méltó Pázmány Péter közeli munkatársának, a boszniai püspök Balásfi Tamásnak Szenci Molnár Alberttel folytatott polémiája a *Jubileus* megjelenése után. Balásfi Révay eszméivel felvértezve a korona szent voltát védi a *Jubileus*ra 1621-ben adott válaszában. Balasfi, Thomas: *Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar Hungari, pedagogi Oppenhemiensis. In quo & Saecularis Concio Abrahami Sculteti Calvinistae Praedicantis, ex Germanico Idiomate in Hungaricum versa est; et Sacrosancta B. Virginis Aedes Lauretana, Idoli Lauretani convicio blasphemata. Authore Thoma Balasfi, El: Epis: Bosznense, Praeposito Posoniense.* Viennae, 1621. *RMK.* III. 1321. 14–18.

Sajnos nem tudjuk, ki készítette ezt a címlapot. Vagy egy Szenczi Molnár által megbízott művész, vagy talán a szerző önmaga dolgozta át a Religio-képet.[70] Cennerné Wilhelmb Gizella úgy gondolta, hogy idősebb Chrispijn van de Passe holland művész (1564–1637) volt az *Institutio* címlapjának a metszője,[71] Kovács Gábor viszont tagadta ezt az álláspontot.[72] Van de Passe valóban metszett egy Religio-képet latin, német és francia nyelvű verses párbeszéddel, de annak stílusa és kinézete nagyon eltér a Szenczi Molnár-féle „igaz Vallás" ábrázolásától.[73] Az *Institutio* címlapjának készítője nem lehetett tapasztalt művész, mivel a Religio-kép gyengébb minőségű, mint a Baltens-, Custos- vagy Van de Passe-metszetek. Ezért elképzelhető, hogy Szenczi Molnár volt a készítője, hiszen ő nem volt gyakorlott művész; bár sajnos nem ismerünk tőle más képet.

A Religio-ábrázolás ismét új jelentést kapott e címlapon. 1624-ben Németországban javában dúlt a harmincéves háború, és a békekötésre még 14 évet kellett várni. Így vált ekkor újra aktuálissá a vallásháborúk során oly sokszor felidézett „igaz Vallás" allegóriája. Nem véletlen, hogy az *Institutió*ban rögtön a Bethlen Gábornak szánt dedikáció után következik a Religio-képről szóló verses párbeszéd. Az ábrázolás és a vers így ismét egy kálvinista uralkodó politikáját legitimálja, hasonló módon, mint ahogyan az egykori holland ábrázolásokon feltűnő Religio-figura Orániai Móric (Maurits van Oranje) és Orániai Ferenc (Frederik Henderik van Oranje) fejedelemét.[74]

Lehetséges, hogy Szenczi Molnár arcképe ugyanezen a címlapon, háttérben a heidelbergi kínzás jelenetével arra utal, ami a Religio-ábrázolás jelentéséről folytatott párbeszédben így fogalmazódik meg: „Mindenütt nagy erőszakot / Szenvedek méltatlanságot, / De szenyvedvén erőt vészek / S végül Istenhöz felmegyek." A címlap egyfajta önreprezentációt is jelenthetett. Imre Mihály szerint „a mű és a címlap bonyolult jelentésegységet fogalmaz meg, amelynek tárgya a konfesszionális igazságok mérkőzése, a református hit alapkövének műve – és Szenczi saját élettapasztalata, konfesszionális bizonyságtevése – vitázik a hazai és német kortárs

[70] Szabó András amellett érvelt, hogy Szenczi Molnár lehet ennek a címlapnak a készítője. Szabó András: *„Bizontalan helyeken búdosunk." Szenci Molnár a magyar és az európai szellemi életben.* Dunaszerdahely, 2011. Lilium Aurum Kiadó, 143.

[71] Cennerné Wilhelmb Gizella: *Szenczi Molnár Albert arcképe.* = Magyar Nyelv (55.) 1959. 163–164.

[72] (Váci) Kovács: *i. h.* (17. jegyzet) 102–104.

[73] Passe, Chrispijn van de: *Religie vertrapt de dood.* 1589–1611. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1907-3857. Veldman, Ilja M.: *Crispijn de Passe and his progeny (1564–1670): a century of print production.* Rotterdam, 2001. Sound & Vision Publishers, 114, 58. kép. /Studies in prints and printmaking 3./

[74] Boissens, Cornelis Dircksz.: *Allegorisch portret van prins Maurits.* S. D., S.L. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-77.351 (1635 előtt). de Passe, Simon: *Allegorie met stadhouder Frederik Hendrik en de overwinning op de Spanjaarden op het Slaak, 12-13 september 1631.* Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-78.786. Látható a képen egy magyar viseletben álló férfiú is, aki hasonlít Bethlen Gáborhoz. Ez az ember egy oszmánnak kinéző embernek a vállát fogja.

ellenfelek alapműveivel – itt Pázmány Kalauzával –, de már a dühöngő harmincéves háború kíméletlen tapasztalatával is."[75]

Mindenféleképpen helyesen gondolta Imre Mihály, hogy a Custos által metszett „Icon religionis" az *Institutio*-címlap hasonló témájú metszetének az előképe lehetett.[76] Helyesen érvelt P. Vásárhelyi Judit is amellett, hogy a magyar nyelvű *Institutio* egy mára már ismeretlen Molnár-dokumentumot is őriz magában.[77] Az *Institutio*-fordításban ugyanis Molnár Albert nemcsak a Religio-képet, hanem Beza versének az antwerpeni kiadásból átvett és Augsburgban 1606-ban közölt, módosított változatának magyar fordítását is közreadta.[78]

A Religio-figura szerepel még a „Religio ad samaritanos christianos" című versben is, amely a *Sebes agynak késő sisak* című, a harmincéves háború alakjait bemutató versciklus része.[79] A tartalom ismét eltér a Beza-, Szenczi- vagy Rimayféle versektől. Egy vallás allegorikus nőalakja panaszolja a keresztények állhatatlanságát, a kaméleon színváltoztatásához hasonlítva azt. A vers politikai tartalma hasonlít a korábban említett *Jubileus esztendei prédikáció* című műhöz. A Religio itt ismét az egyetlen igaz vallást jeleníti meg. Fazekas Sándor és Juhász Levente szerint e vers a lutheránusok ellen irányul, akik cserbenhagyták a katolikusok elleni harcban a másik nagy protestáns felekezetet.[80]

A híres kora újkori politikus, diplomata, kém és rendkívül cinikus holland történész Lieuwe Aitzema a következőt írta az európai kora újkori propagandaharcokról: „Nemcsak harci hajókkal, vízen harcoltak az ellenséggel, hanem mindenféle költeménnyel, versekkel, emblémákkal és más műalkotásokkal."[81] Szenczi Molnár 1606-ban egy rendkívül fontos és befolyásos műalkotással tartotta a nyugati frontot. Ahogyan Imre Mihály már megjegyezte: Molnár ismerte a képi ábrázolás, az ikonográfia nyelvének kommunikációs jelentőségét, és – a sok lehetőséget kínáló német környezetében – élt is annak lehetőségeivel.[82]

[75] Imre: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 58–59.

[76] Imre: *i. m.* 58–59.

[77] P. Vásárhelyi: *i. h.* 2009. (18. jegyzet)

[78] *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas... i. m.* (18. jegyzet) e_4b

[79] Fazekas Sándor–Juhász Levente: *Ezerszínű kaméleon (A Sebes agynak késő sisak forrásai).* = Irodalomtörténeti Közlemények (108.) 2004. 269–291.

[80] Fazekas–Juhász: *i. h.* (79. jegyzet) 282.

[81] „Men bevocht den Vijande niet alleen met Schepen te Water / maer met allerhande Poesijen, ghedichten / figuyren / en Ambachten te Lande." Aitzema, Lieuwe van: *Saken van Staet en Oorlogh.* 3. Den Haag, 1669. 781.

[82] Imre: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 36.

The Portrait of True Religion. An unknown work of Albert Szenci Molnár (1606).

This study seeks to explore the origin, background and meaning of an unknown work of the famous late Renaissance humanist, Reformed theologian, linguist and wandering Hungarian scholar Albert Szenci Molnár (1574–1634). The print is the oldest known early modern leaflet written in the Hungarian language. It was recently discovered in the rich print collection of the Rijksmuseum Amsterdam, after being lost for 150 years. The leaflet consists of a print engraved by Dominicus Custos (1560, Antwerp – 1615, Augsburg) depicting a crowned, winged woman as a personification of True Religion, and a conversation/dialogue and a fictive conversation between this figure and the supposed reader of the pamphlet in Latin and Hungarian. The female figure and the conversation were originally composed by the French theologian Theodore Beza (De Béze 1519–1605) in 1561. It was reused by the Flemish artist Hieronymus Wierix (1553–1619), for an allegory of the Pacification of Gent (1576), which was published by Pieter Balten(s) of Antwerp, the father of Custos (1525?–1584). The figure of True Religion was well-known everywhere in Europe as a symbol of protestant politics. It symbolised Providence, which ordained the destiny of Christian Europe in favour of the Protestants. Szenci Molnár deliberately chose this actual European symbol to promote his political ideas. The Religio image and text spread by Szenci Molnár became the symbol of the political compromise between the protestant estates and the Habsburg ruler of 1606 (Peace of Vienna). It was as such used several times after 1606 in other work of Szenci Molnár, Rimay János and others.